

БУДДІЙСЬКИЙ СИМВОЛІЗМ ДЕКОРУ ВАКІДЗАСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII–XIX ст. ІЗ ЗБРАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У Національному музеї історії України (НМІУ) зберігається меч (3 – 71) вакідзасі (яп. “той, що носить збоку”), виготовлений у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. Традиційно цей короткий однолезовий меч незначної кривизни носився окремо або разом з довгим мечем катана, складаючи самурайський комплект холодної зброї дай-сьо (яп. “великий-малий” або “довгий-короткий”)¹. Конструктивно вакідзасі нагадує катану, проте має більш короткий клинок та гарду меншого діаметра. Довжина його руків’я дорівнює ширині двох долонь (бл. 20 см), що дозволяє тримати меч обома руками. Вакідзасі носить за поясом лезом догори – паралельно катані або дещо зміщеним на живіт. Згідно зі “стилем військового меча” і катана, і вакідзасі фіксуються на талії шнуром саго, пропущеним через спеціальну скобу курігата, присутню на піхвах обох мечів². Середньовічні японські закони дозволяли бути озброєним вакідзасі (який називали “охоронцем честі”) там, де заборонялось мати при собі довгі мечі катана та тачі. До 1870 р. вакідзасі могли мати не лише представники військового стану, а й ремісники та крамарі, серед яких було чимало збіднілих самураїв-ронінів³.

Про обставини надходження вакідзасі до збрання НМІУ повідомляє запис № 13987 від 11 липня 1935 р.: “Кинджал японський середини XVIII ст., катана. Рукоять зі шкіри акули, піхви вкрито чорним лаком. На зворотній стороні піхов вставлено ніжик. На лезі, на правій стороні, глибокої чеканки зображення дракона, що обвився навколо меча. З лівої сторони у техніці глибокого рельєфу зображення воїна надзвичайної чеканки. Чашка гарди, наконечник та інші деталі темного оксидування, прикрашені сріблом – фігурки пташок. Катана виконана при імператорському дворі мікадо. Дуже рідкісний зразок. Дар Антона Казимировича Левковича”⁴.

Довжина вакідзасі – 64 см, клинок з ребром належить до типу “сіногі-дзукурі”. Лінія гартування клинка хамон візуально не простежується – це ознака “мудзі” (яп. “нічого”), властива для “нових” і “новітніх” мечів (яп. “синто” та “син-синто”) та обумовлена наявністю дзеркального полірування, поширеного в добу Едо або Токугава (1603–1868)⁵.

З одного боку клинок оснащений широким і вузьким долами, що складають приблизно $\frac{2}{3}$ його довжини. На гладкій площині, розташованій між хвостовиком та долами, глибоким гравіруванням хорімоно (horimono) в реалістичному стилі син зображено постать буддйського божества Фудо Мьо-о, що стоїть з мечем у руці. Інший бік клинка – без долів, із зображенням дракона, що обвиває меч.

Лита цуба кольору патинованої бронзи фіксується металевою шайбою о-сеппа, край якої оброблений вертикальною насічкою. Формою цуби є мокко-гата (яп. “дня в поперечному розрізі”) – неправильне коло з хвилястим краєм. Її поверхня діє має неоднорідну фактуру: окремі ділянки гладкі, інші – рустовані, оброблені в техніці нанакі (яп. “риб’яча луска”). Два отвори (центральный накаго-ана та овальний кодзука-хіцу-ана) призначені для насадження хвостовика накаго та вкладання до піхов ножа кодзука. Обидві сторони цуби декоровані кутовими композиціями

“Птахи-тідорі⁶ над хвилею” (англ. “Chidori (plover) and wave design”): над рельєфною хвилею, зображеною праворуч унизу, розміщені накладні позолочені фігурки пташок (шість – із лицьового боку, чотири – на звороті).

Такі ж фігурки прикрашають деталі фурнітури: завершення руків'я – ковпачок касира (яп. “голова”); другий фіксатор цуби – кільце футі; наконечник піхов – кодзірі; обкладку руків'я ножа козука. Така стилістична і технічна одноманітність декору є ознакою парадної оправи сороімоно, усі складові якої виготовлені за єдиним художнім задумом. Сцена “Птахи над хвилею” є одним з популярних сюжетів японської гравюри XVIII–XIX ст., що виник під впливом китайського мистецького жанру хуаня (кит. “квіти та птахи”). Творцями хуаня були ченці – послідовники синкретичних даосько-буддійських шкіл. Особливістю цих вчень є уявлення про дуалізм Всесвіту та обожнення природи як відображення духовного ества Великого Космічного Будди. Творча сила Природи – дао – проявлена в єдності протилежностей інь та ян (життя та смерті, світла та темряви, чоловічого та жіночого начал тощо), а їхня рівновага є запорукою світового порядку. Ці буддійські постулати адепти згаданих шкіл усвідомлюють під час медитативного спостереження за довколишнім світом: тваринами, птахами, комахами, рослинами, скелями, водоспадами тощо. Це споглядання спочатку знайшло відображення в замальовках-ілюстраціях до цитат із сутр та віршах, створених у стінах китайських монастирів. У XIV ст. жанр “квіти-птахи” разом із взірцями гравюри, порцеляни, художнього металу з Китаю потрапили до Японії. На початку XVII ст. японські виробники цуб розробили власний імпровізаційний стиль, у якому виразили своє “відчуття дзен”, зображуючи те, що бачили довкола себе. Сцена “Птахи тідорі над хвилею”, представлена на японських гравюрах та цубах XVIII–XIX ст., можливо, є ілюстрацією до вірша-хайку відомого поета Мацуо Басьо (1644–1694) “Белый пион зимой, / Где-то кричит морская ржанка – / Эта кукушка снегов”⁷.

У конструкції японського меча цуба не настільки важлива, як гарда для європейської чи азійської зброї. Цуба, на яку в першу чергу звертають увагу при розгляданні меча, є більш окрасою, аніж захистом кисті руки в бою. Кожна конкретна цуба оздоблювалася згідно зі смаками та релігійними уподобаннями як замовника, так і майстра-виробника.

Цуба вахідзасі з НМГУ, гадано, виготовлена з популярного в японському зброярстві XVIII–XIX ст. мідно-срібного сплаву сібуїті. Контраст темної поверхні та позолоти (віповідно до уявлень про гармонію інь та ян) викликає у глядача відчуття стриманої елегантності, притаманної творам краших цубако доби Едо. Рельєфний декор цуби нагадує японські гравюри з морськими краєвидами та птахами, що кружляють над хвилями. Природності та невимушеності цубі надає неправильна форма, що відповідає дзен-буддистським естетичним нормам, які заперечують штучність та стилізацію. Цій же меті підпорядкована асиметрична кутова композиція, зміст якої відповідає уявленню про гармонізіцію світу: птахи є беззахисними перед морською стихією, проте їхнє життя неможливе поза узбережжям, де вони добувають їжу та виховують пташенят⁸. Обриси морської хвилі на цубі за стилістикою подібні до “Хвилі Оморі” (англ. “Omori Style Waves”), що вперше з'явився на творах цубако Терухіде Оморі (1729–1798) та пізніше неодноразово копіювався іншими японськими майстрами⁹.

Деталлю оправи вахідзасі є масивна сплюснена муфта хабакі, яка разом з футі фіксує цубу на клинку з обох сторін. Функцією хабакі є також ущільнення клинка в піхвах: вкрита косою насічкою неко-гакі (яп. “подряпини кішки”) поверхня хабакі запобігає її злипанню з устям піхов куї-гуті, неминучим за наявності гладкої притертої поверхні.

Дерев'яне¹⁰ руків'я меча цуко обтягнене білою великозернистою шкірою ската (яп. “саме”) та оплетене плоскою тасьмою хіра-уті темного кольору в техніці

цука-макі (яп. “оплітка руків’я”). Різновидом цієї оплітки, зафіксованої спеціальним вузлом, є сьонай: два складених разом та тричі перекручені відрізки тасъм утворюють на бічній поверхні руків’я ромбічні отвори хісі (яп. “водяний горіх”), через які видно фактурну поверхню саме. У хісі, розташованому поряд цуби, видно голівку штира мекугі, що утримує дерев’яне руків’я на хвостовику клинка.

Склеєні з двох половин, вкриті блискучим темним лаком роіро-урусі дерев’яні піхви сая завершуються металевим наконечником ісадзурі (ітідзуке) з двома довгими виступами. Устя піхов коігуті-канагу (яп. “рот карпа”) оправлене вузьким латунним кільцем.

Традиційним доповненням вакідзасі є маленький ніж когатана (яп. “маленька катана”), або кодзука (яп. “мале руків’я”), для зберігання якого на внутрішній поверхні піхов є спеціальна кишеня. Клинок ножа хо (яп. “колос”) є змінним і легко від’єднується від руків’я обасіра (яп. “опора моста”). Руків’я кодзуки опукле зовні та сплюснене з внутрішньої сторони; така форма полегшує виймання ножа з кишені в піхвах. Металева обкладка руків’я дзііта (яп. “настил”) з лицьового боку декорована 5 накладними фігурками пташок тідорі.

Клинок кодзука з лицьового боку прикрашений гравірованими буддійськими символами: “безкінечний вузол” (санскр. *shrivatsa*) – символ безмежної мудрості та співчуття Будди, безперервності існування; “палаюча коштовність” (санскр. *śintāmaṇi*) – символ виконання бажань людей пропорційно їхнім чеснотам (уособленим полум’ям, що охоплює “коштовність”); “палаючий Меч мудрості” (санскр. *khaḍga*), символ Вищої мудрості; “ваза коштовностей” (санскр. *nīdhana kumbha, kalasha*), що використовується в обряді посвячення адепта “таємного вчення”¹¹.

Обидві сторони клинка вакідзасі прикрашають хорімоно, які вказують на зв’язок з ваджрайчною¹² школою сингон¹³ японського езотеричного буддизму міккьо¹⁴. Присутність на мечі зображення буддійського божества Фудо Мьо-о наводить на думку, що його власником міг бути самурай. Адже саме серед представників японського військового стану було чимало прибічників дзенської школи ріндзай¹⁵, яка рекомендувала фехтування на мечях як “рухливу” форму медитації¹⁶.

Такуан (1573–1645), настоятель кіотського дзенського монастиря Дайто-кудзі, в листах до відомого придворного фехтувальника Дзягю Тадзіма-но-камі говорив: «Є в буддистів Непорушний бог Фудо Мьо-о... грізна постава якого свідчить про готовність знищувати те, що шкодить буддійському вченню. Хоч його зображують у людській подобі, він – дух, захисник нерухомої Праджні¹⁷. Вороги буддизму повинні боятись його гніву, а наближені до просвітлення – усвідомлювати, що він є помічником у здоланні ілюзій¹⁸. Тому, хто знищив омани і живе за прикладом Фудо¹⁹, не можуть нашкодити злі сили. Непорушність Фудо символізує стабільність людського розуму та тіла; “не рухатись” означає “не зосереджуватись на матеріальному світі”: коли очі зупиняються на будь-чому, розум збуджують думки та почуття, зокрема хвилювання»²⁰.

Отже, Такуан першим поєднав фехтувальну практику з філософією дзен. Воїн не повинен думати про використання стратегії та хитрощів; запорукою його перемоги є спонтанність вчинків, довіра власній підсвідомості (яп. “мусін”), яка містить частину дхарми (духовного начала) Космічного Будди. Вбиваючи, борець не мусить відчувати гнів чи співчуття²¹. Не повинен він боятись і власної смерті, що є початком наступного відродження і продовження “ілюзорного” життя, оскільки єдиною реальністю є “космічна реальність”, що існувала задовго до створення матеріального світу й існуватиме після його загибелі. Метою запропонованого Такуаном “самурайського духовного тренінгу” було набуття умінь абстрагуватись від сповненої страждань реальності, подолання людського саторі (егоцентризму)²², підтримання духовної дисципліни та емоційної стабільності. Дзен-буддизм “доби воєн” XIII–XVI ст.²³ справив вплив на формування засад кодексу воїнської честі “Бу-сідо” (яп. “Шлях воїна”)²⁴.

Культ Фудо Мьо-о (яп. “Непорушний Володар таємних знань (мудрості)”) потрапив до Японії на початку IX ст. з Китаю і швидко набув популярності: лише в області Канто (район Токіо) 36 храмів сингон присвячено саме Фудо. У них статуя Непорушного розташовується ліворуч від фігури будди Дайніті; праворуч же традиційно перебуває зображення засновника учення сингон – Великого учителя Кобо Дайсі (Кукая). З Фудо в Японії пов’язано чимало вірувань. До нього звертаються за очищенням від карми²⁵ поганих вчинків, для чого виконується вогняний обряд гома – спалення в ритуальному полум’ї дощочок з іменами прохачів та переліком їхніх бажань. Фудо вважається повелителем життя та смерті – може “подарувати” помираючому додаткові місяці життя або “взяти” одне життя замість іншого. Він є рятівником “грішних душ” від пекельного полум’я. Фудо уславився і як чудотворець, що може “подарувати” бездітним батькам сина або явитись уві сні з пророцтвами, як це відбулося з майбутнім очільником школи Чистої землі Ю-теном (1637–1718). Фудо також вважають божеством достатку: для примноження багатства “миють” гроші у воді джерел, розташованих поблизу храмів Сенгакудзі та Дзеніарай-Фудо.

Прототипом Фудо є індуїстське божество Акала (Ачала, Акаланата, Кандаросана, або будда Акшобх’я), культ якого, крім Японії, зберігся в тибетському тантричному буддизмі, в той час як в Індії та Китаї занепав. На санскриті Акала означає “нерухомий” або “той, що примушує гніваючись”. Він є одним з Володарів таємного знання, або Королів Світла (санскр. Vidyagāja, яп. Мео), що в буддійській ієрархії займають третє місце після будд та бодхісаттв.

Найдавніші скульптури Фудо з тих, що перебувають у японських храмах та світових музейних зібраннях, вважаються привезеними з Китаю або виготовленими першими японськими апостолами буддизму. З другої половини доби Хейан (794–1185) зображення Фудо виконувались у відповідності до опису, наведеного в “Сутрі про Великого Сонячного (Осяйного) будду” (яп. “Дайніті-кьо”) та скорочений “Гатха про 19 видів споглядання Фудо” Кукая (гатха – текст, що читається прикритком для візуалізації аспекта): «Знаки “а”, “ро”, “кан”, “ман”²⁶ / Выражают становление Буддой Трех Тел²⁷. / Этот Почитаемый – превращение Махавайрочаны, / Обратившись [его] слугой, совершает всевозможные дела²⁸. / Пребывает в “самадхи” рождения огня²⁹, / Сжигает препятствия, воздвигает огонь мудрости³⁰. / Проявляется тучным ребенком, / это – Тело Прекращения, завершающее дела для Будды³¹. / Семь пучков на макушке / Проявляют Семь Постижений в разделениях [буддийского] Закона³². / Слева свисает коса, / Проявляющая детскую жалость и сострадание³³. / Морщины на лбу, [подобные] волнам, / [выражают] сожаление [о тех, кто] родился на Шести Путиях³⁴. / Косо закрытый левый глаз / Скрывает левый путь и направляет на Единый [путь]. / Закусив верхнюю губу нижним клыком³⁵, / Он силой своей ярости устрашает демонов. / Плотно закрыв рот, остановил ветер / Слов от пустых разглагольствований. / Держит в правой руке меч мудрости, / Уничтожая им заблуждения от Трех Ядов³⁶. / Держит в левой руке веревку, дабы связывать ею и не позволять падать³⁷. / Ест пищу, оставшуюся после практикующих, / Полностью сжирая неясности учения³⁸. / Спокойно восседает на великом каменном постаменте, / Успокаивая [волнения от] тяжких грехов живых существ³⁹. / Цветом сине-черный, отталкивающий, чем устрашает. / Бушует и угрожает, проявляя ужасающий облик. / Тело окружают языки пламени, / Что проявляет золото огня мудрости. / Змей Кулика обвился вокруг меча, / Дабы уничтожить все “внешние пути”. / С ним Кимкара и Четака⁴⁰, / Дабы все следовало справедливо, не ложно. / Таковы уподобления тела Ачаланатха, / Где “ачала” означает “неподвижно спокойный”. / Таким его и следует созерцать»⁴¹.

Зображення божеств на клинках холодної зброї обумовлене традицією шанування меча як священного символу, що виникла в добуддійські часи і пов’язана з національною японською релігією синто. Вважалося, що під час виконання ритуалів божества камі вселяються в “тіло камі”, яким, зокрема, може бути меч.

Цим віруванням можна пояснити існування в середньовічній Японії традиції дарування мечів храмам, і деякі з них перетворились на справжні скарбниці мілітарних реліквій.

Очевидно, симбіоз буддизму та синто спричинив виникнення в середовищі самураїв вірувань про меч як “душу воїна” та “вмістилище” персоніфікованої божественної духовної сутності, якій довірялися власні життя та смерть. Перші зображення буддійських символів та постатей божеств (Хатімана, Аматарасу, Дайкокутена, Бісямонтена, Марісітена та ін.) на клинках мечів з’явилися у добу Камакура (1185–1333), а за доби Муроматі (1336–1573) вони стали більш реалістичні.

Прототипом хорімоно вахідзасі з НМІУ може бути сцена “Kurikara-ken”, або “Кен макі Рю-о” (яп. “Меч Курікари”, або “Меч, обвитий Царем-драконом”), представлена на відомому мечі роботи буддійського ченця Нюдо Масамуне (1288–1328). Подібне зображення прикрашає і меч XIV ст. майстра Кагеміцу (Sahyohenjo), на клинку якого, як і на Фудо Мамасуне, зазначений текст мантри Фудо.

Дракон, що фігурує у вищезазначеній сцені, Курікара Рю-о, вважається “Перетвореним Тілом Фудо”. Це – синкретичний образ, сформований на японському субстраті під впливом індійської та китайської міфології⁴². Точний зміст сцени (поширеної винятково в Японії), в якій дракон обвиває меч, сьогодні забутий. Існують два її пояснення. Відповідно до першого, зображений змії – демон, ворог буддизму, якого Фудо подолав, перетворившись на меч. У той же час “Сутра про великого дракона Куліку” школи Тендай оповідає, що і мечем, і змієм є сам Фудо, який, вступивши у двобій з ворогом, спершу став зброєю. Коли ж противник вчинив так само, Фудо претворився на дракона і подолав ворога в подібі меча.

Така плутанина у тлумаченні сцени “Кен макі Рю-о” може пояснюватись тим, що первісно вона мала стосунок до японської релігії синто⁴³, а після надання буддизму статусу державної релігії почала пояснюватись з точки зору буддійського вчення. Прототипом Курікари японські дослідники вважають повелителя морських драконів Рю-Дзін (або Ватацумі-но-камі), який вважається покровителем Японії та імператорської влади⁴⁴. У японському мистецтві (зокрема нецке) Рю-Дзіна зображують чоловіком, якого супроводжують дракон чи восьминіг. Сцена “Кен макі Рю-о” може також бути алегорією міфу про перемогу одного з наймогутніших камі, божества грози Сусаноо-но-Мікото, над змієм Ямата-но-орочі. Розрубавши вбите чудовисько, герой знайшов у його тілі чарівний меч Кусанагі, що став символом імператорської влади.

Другою складовою формування образу Курікари можуть бути давньоіндійські міфічні дракони нагі⁴⁵, що в буддійській доктрині вважаються захисниками будди Шак’ямуні⁴⁶. Останній проповідував нагам своє вчення та заповів зберігати сувої із сутрами, які нагі передали видатному буддійському мислителю Нагарджуні – основоположнику релігійно-філософської школи мадх’яміка⁴⁷. В езотеричному буддизмі дракони уособлюють ян – активну творчу енергію та духовність, а також поєднують у собі елементи (енергії), що складають Всесвіт: землю, вогонь, воду, повітря, простір. У “таємних практиках” дракон символізує здатність “просвітленої” свідомості переміщуватись у багатомірному просторі та часі.

Міфічні “східні” дракони⁴⁸ традиційно пов’язуються з повітряною та водною стихіями. Місцями їхнього мешкання вважаються озера, ставки, моря. Здіймаючись у небо, вони спричиняють грозу: їхні пазурі та пащі вивергають блискавки, а їхнім голосом є грім. У середньовічній Японії з молитвами про дощ до камі-драконів звертались як священики синто, так і буддійські монахи. Одним з найвідоміших “заклинателів” небесних драконів вважався засновник школи сингон Кукай. Можливо, здатність драконів викликати блискавку стала підставою для їхнього ототожнення з охопленим полум’ям Фудо.

На зв’язок Курікари з водною стихією вказують назви кількох гірських водоспадів, присвячених Фудо, під струменями яких адепти школи сингон виконували

“водну аскезу” – тривалу виснажливу медитацію. Пам’ятка японської літератури початку XIII ст. “Оповідь про дім Тайра” (яп. “Хейке-моногатарі”) розповідає, як буддійський монах Монгаку прийняв обітницю простояти взимку 21 день в озері під водоспадом Наті, виголошуючи мантру Фудо. На п’ятий день, коли його сили вичерпались, подвижнику явилися помічники Фудо, Конгара та Сейтака, та врятували ченця від смерті.

Про те, як камі “перетворювались” на буддійські божества, розповідає легенда про заснування на горі Ояма⁴⁹ храму Курікари Мьо-о (Курікара – Володар Мудрості). Його спорудив у 752 р. буддійський чернець Ребен на місці, де під час молитви йому явився дракон⁵⁰, що назвався охоронцем гори і побажав служити Будді⁵¹. Храм Ояма-дера (Ояма-Фудо) швидко став популярним: засновник Камакурського сьогунату (1192–1333) Мінамото Йорітомо щороку жертвував до нього меч, а у XIII ст. для Ояма-дери були виготовлені дві металеві статуї Фудо, пізніше перенесені до Камакури. У добу Едо храм став центром паломництва послідовників школи сингон. На зв’язок гори Ояма з “дошовими” драконами вказує присутність на її вершині синтоїстського святилища Афурі-дзіндзя (“Дошовий храм”⁵²). У його підмурках міститься “дошовий камінь Будди” (яп. Sekison Dai-gongen), що вшановувався як “тіло камі” – духа гори Ояма, вершину якої часто оповивали дощові хмари⁵³. Святилища Фудо існують і на горах Коя-сан, Хіно та Такаяма.

Присутній у сцені “Кен маку Рю-о” довгий дволезовий меч є “Непереможним (ваджрним) мечем” (санскр. mahakhadga, яп. Kongō-ken), що уособлює торжество буддійського знання над невіглаством, втіленим у злих духах та демонах. Руків’я цього меча має форму ваджри – непереможного жезла індуїстського бога Індри. Із санскриту та тибетської мови назва цієї сакральної зброї перекладається як “цар каменів” (“діамант”), “блискавка”, “твердість” або “могутність”. Отже, ваджра – це “тверда, як діамант, блискавична (що поцілює блискавками) зброя”. Ваджрний меч є атрибутом гнівних божеств, до яких, зокрема, належить Фудо. Подібна до тризубця ваджра, зображена на вахідзасі з НМІУ, символізує такі буддійські поняття, як “три часи” (минуле, нинішнє, майбутнє), три “духовні канали”, знищення “трьох отрут”, три “тіла Будди”, три “брами” (тіло, мова, розум).

Атрибуція вахідзасі з НМІУ є дискусійною. Найраніші відомі на сьогоднішній день хорімоно із зображенням Фудо, присутні на японських мечах, датуються другою половиною XIX – початком XX ст. У той же час гравіровки зі сценою “Кем макі рю-о” є більш давніми і відомі з XIV ст. Певне світло на датування вахідзасі та ім’я його майстра-виробника міг би пролити напис, який за традицією розміщувався на хвостовику клинка. Проте ми не маємо змоги переконатись у наявності чи відсутності такого “сертифіката”, оскільки найближчим часом не передбачена реставрація меча з демонтажем руків’я та розплетенням оплітки зі шнура. До того ж, за свідченням дослідників, багато японських “новітніх” мечів анонімні або мають фальшиві написи, виконані з метою надати мечу більшої вартості на антикварному ринку.

Оправа вахідзасі з НМІУ, позбавлена декору та виконана у стриманій кольоровій гамі, належить до типу буке-дзукурі косірае, або уті-гатана косірае (яп. “оздоблення в самурайському стилі”). Загальний дизайн меча відповідає японським естетичним уявленням “сабі, вабі, юген” про вигляд справжньої, не бутафорської (імітаційної) зброї: вишукано, ошатно, без надмірностей, строкатості, зайвої деталізації. На піхвах меча помітні “сліди часу” – патина та потертості, залишені безліччю рук, що торкалися зброї під час традиційного ритуалу “споглядання клинка меча”. Вахідзасі з НМІУ, безперечно, є парадною зброєю, можливо, виготовленою у придворній майстерні (за визначенням А. К. Левковича, “при імперському дворі мікадо”). Про це свідчать такі ознаки: використання дорогого сорту чорного лаку та шкіри ската, а не її дешевої імітації; технічне глибоке хорімоно, виконання якого можливе лише на добре гартованій поверхні; якісний клинок з досконалим дзеркальним поліруванням; наявність художньої фурнітури – цуби та інших металевих деталей оправи,

виконаних у єдиному стилі. Виготовлення костюмної (парадної) холодної зброї почалося за доби Едо, з припиненням “доби воєн” та поширенням серед самураїв культу “Нерухомого” Фудо-Мьо-о.

Власником вакідзасі міг бути представник військового стану, ймовірно, парафіянин одного з буддійських храмів, присвячених Фудо, які, зокрема, діяли в найбільших містах – Токіо (Едо) та Кіото. Деякі з цих храмів були фамільні і шанувались певними аристократичними родинами, як, наприклад, храм Такахата Фудо в місті Хіно⁵⁴. Вакідзасі з НМІУ може бути вотивним предметом⁵⁵, нагородою або пам’ятним дарунком⁵⁶, можливо, реплікою одного зі старовинних мечів кото⁵⁷.

Вакідзасі з НМІУ можна зараховувати до групи синто (“нові мечі”, 1597–1780) або син-синто (“новітні мечі”, 1780–1876). Ми схилиємось до більш пізньої дати⁵⁸, поділяючи думку В. Хорева⁵⁹, що більшість мечів із сучасних музейних та приватних зібрань виготовлені наприкінці Токугавського “бакуфу” (1853–1868) – часу відродження японського зброярства та створення реплік старовинних мечів з європейської сталі або виготовленої ковалями за власними рецептами, відмінними від старовинних.

Можна припустити, що клинок вакідзасі з НМІУ є давнішим за його піхви та металеву фурнітуру. Адже у фаховій літературі наводяться приклади монтування старих клинків у нові оправы. Про це, зокрема, свідчать клинки армійських мечів часів російсько-японської війни 1904–1905 рр. зі збірки Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ та військ зв’язку у Санкт-Петербурзі, найдавніший з яких датується кінцем XIV ст.⁶⁰ Відомі також приклади, коли хорімоно на мечач виконувалися через кілька століть після виготовлення самого клинка. Проте, навіть якщо клинок вакідзасі з НМІУ давніший за XVIII ст., довести це без відповідних аналізів неможливо. Верхньою хронологічною межею створення зазначеного вакідзасі можна вважати початок доби Мейдзі (1868–1912), коли японські мечі перетворились на серійні, а не штучні вироби. Причинами припинення виготовлення традиційної холодної зброї стали ліквідація в 1870 р. самурайського стану та заборона на носіння мечів, що поширювалась на всіх японців, крім державних чиновників та кадрових офіцерів.

Ілюстрації

Іл. 1. Меч вакідзасі з піхвами; на клинку – гравіроване зображення (horimono) Фудо-Мьо-о

Іл. 2. Меч вакідзасі з піхвами; на клинку – гравіроване зображення (horimono) дракона Курікара Рю-о

Іл. 3. Гравірування на клинку ножа когатана

Іл. 4. Сцена “Птахи над морем” на цубі вахідзасі

¹ Баженов А. История японского меча. – СПб., 2001. – 264 с.; он же. Экспертиза японского меча. – СПб., 2003. – 440 с.

² Хорев В. Японский меч. Десять веков совершенства. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – С. 34–38.

³ Баженов А. История японского меча... – С. 203.

⁴ Науковий архів Національного художнього музею України. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 83; Інвентарна книга Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка, т. 4 (1926–1936 рр., № 12696 – 14153). Рукописна копія. – С. 48 // НМІУ: Науково-дослідний відділ обліку та зберігання музейних колекцій.

⁵ Баженов А. Экспертиза японского меча... – С. 47; Хорев В. Японский меч... – С. 39.

⁶ Морська сивка (укр.), ржанка (рос.) – птахи з родини куликових з довгими шиєю, дзьобом та хвостом, що зимують на узбережжях морів, річок та озер. У Японії вважаються символом зими та довголіття.

⁷ Басё. Лирика. – М.: Художественная литература, 1964.

⁸ Солдаткина А. Композиционное многообразие цубы [Електронний ресурс]: [Веб-сайт] Онлайн-журнал “Стиль епохи”. Ч. 1, 2 – Електронні дані – Режим доступу: <http://style-epochi.ru/kompozitsionnoe-mnogoobrazie-cuby-chast-1.html> (дата звернення 21.08.2015 р.). – Назва з екрана.

⁹ The A. H. Church Collection of Japanese Sword-Guards (Tsuba). An unpublished catalogue of the A. H. Church collection of Japanese sword-guards (tsuba) by Albert James Koop; Museum of fine arts. Boston. Japanese sword guard by Okabe-Kakuya in co-operation with the Department of Chinese and Japanese art. – Boston, 1908. – P. 128. – № 422.

¹⁰ Японські зброярі віддавали перевагу деревині магнолії.

¹¹ Бир Р. Энциклопедия тибетских символов и орнаментов. – М., 2011. – 428 с.

¹² Течія ваджраяна (“Діамантова колісниця”) є Третім шляхом буддизму, що поєднав вчення Першого та Другого шляхів – шкіл Махаяни та Хінаяни, поширених у Тибеті, Китаї,

Непалі, Японії, на Цейлоні, в Сіамі та Бірмі. Особливістю ваджраяни є духовні практики, які учні опановують під наглядом вчителів, що застерігають їх від небезпечних дій (див.: Торчинов Е. Лекція 7. Тантрический буддизм (Ваджраяна); Лекція 9. Буддизм в Китае и на Дальнем Востоке // Введение в буддологию. Курс лекций. – СПб.: Петербургское философское общество, 2000. – С. 120–139, 194–200).

¹³ Сингон – поєднання синто та міккьо, японська буддійська школа, яка має паралелі з тибетським буддизмом, що також застосовує споглядання мандал під час виконання ритуалу “візуалізації” та виголошення тантр (мантр). Метою ритулів сингон, зокрема, є набуття “надлюдських” здібностей, що допомагають зцілювати, передбачувати майбутнє, приборкувати демонів тощо. На відміну від інших буддійських шкіл, сингон пропонує найкоротший (“протягом цього життя”), проте найнебезпечніший шлях досягнення “просвітлення” та досконалого “тіла будди”. Виконуючи ритуал, адепт сингон мусить “померти” як людина та “відродитись” вже як бодхісаттва. Перед проведенням обряду послідовники школи сингон звертаються до Володарів Світла з проханням очистити їхні душі та захистити під час небезпечної “астральної мандрівки” від демонічних сил. Зображення Фудо на вакідзасі з НМІУ можна розглядати як ікону-мандалу, що використовувалась під час “візуалізації” Фудо.

¹⁴ Відмінністю “континентального” та “японського” варіантів буддизму є те, що основною ідеєю першого є співчуття, в той час як другий не засуджував вбивство людини людиною та визнавав “етику меча”, оскільки був пристосований до ідеологічних потреб мілітаризованої держави сьогунату та її панівного самурайського (військового) стану.

¹⁵ Перша японська буддійська школа дзен, що наслідувала китайську школу ліньцзі-цзун, у 1199 р. була представлена монахом Ейсаєм при дворі камакурського сьогуну.

¹⁶ “Активні” форми медитації японці запозичили в китайській школи ліньцзі-цзун, монахи якої, на відміну від буддистів Індії (що віддавали перевагу статичній сидячій медитації), дотримуючись принципу “день без праці – день без їжі”, займались духовними практиками навіть під час виконання буденних справ.

¹⁷ Значення цього терміна пояснює китайський дослідник Вон Кью Кіт в “Енциклопедії дзен” (М., 1999. – 400 с.): «Праджня – інтуїція, не тотожна звичайній мудрості; це – усвідомлення того, що довколишній світ – ілюзія, а існує лише “космічна реальність”. Метою дзен-буддизму, як і решти буддійських шкіл, є досвід переживання цієї трансцендентальної реальності».

¹⁸ Згідно з буддизмом, матеріальний світ – ілюзорний та уявний, проте лише “просвітлена” свідомість дозволяє це зрозуміти.

¹⁹ Метою послідовників міккьо є не нірвана, а прижиттєве набуття “тіла будди” – перетворення на бодхісаттву, здатного творити чудеса.

²⁰ Наводиться в авторському перекладі з російської (див.: Судзуки Тантаро. Дзен и фехтование. Глава 2 [Письмо Такуана Дзягю Тадзима-но-ками Мунэнори о тайне недвижимой праджни]. – М.: Гелеос, 1991).

²¹ Буддизм не знає християнського поняття гріха, проте засуджує вбивство людини як порушення закону ахімси – незаподіяння шкоди жодній живій істоті. Японський дзен допускає кровопролиття при самозахисті чи виконанні воїнського обов’язку.

²² Кинг Уинстон. Дзен и путь меча. Опыт постижения психологии самурая. Часть первая. Дзэн и Япония. Глава первая. Дзэнский опыт и духовная дисциплина. Самоконтроль и духовная дисциплина. – М.: Евразия, 2002. – 320 с.

²³ Період громадянських воєн, які вели між собою ворогуючі аристократичні японські клани.

²⁴ Кинг Уинстон. Дзен и путь меча. Опыт постижения психологии самурая...

²⁵ Карма – причинно-наслідковий зв’язок, обумовлений вчинками в попередньому та нинішньому втіленнях. Від “позитивної” карми залежить успішне завершення ритуалу сингон: якщо його виконавець не буде очищений Фудо від кармічних гріхів, він не зможе відродитись як бодхісаттва.

²⁶ Повним текстом мантри (молитви, що є послідовністю санскритських слів та окремих звуків) Фудо є “Посвячений непереможною ваджрою, той, що змушує тамувати гнів”. Метою виголошення мантр у міккьо є досягнення вищих та звичайних результатів (санскр. “сіддхі”) – як духовного “просвітлення” та набуття надприродних здібностей, так і життєвих благ. Виголошення мантри під час ритуалу, на думку послідовників езотеричного буддизму, допомагає знищити “темряву невігластва” та осягнути “дхарму” Будди.

²⁷ Тобто стану “повної досконалості”; “три тіла” – фізичне, духовне та астральне.

²⁸ Володарі Світла уособлюють активну іпостась Вселенського Будди (санскр. Татхагата Маха-Вайрочана, яп. Дайніті Ньорай). Зокрема, Фудо вважається його “Проявленим у матеріальному світі Тілом”, що проповідує істинне вчення та веде боротьбу зі злом. “Войовничого та гнівного” Фудо зображують на повен зріст із мечем у руці, в той час як “милостивий” Фудо сидить у медитативній позі.

²⁹ З Фудо пов’язується стихія вогню, а полум’ям, що охоплює його постать, є “вогнь мудрості” (“чистої психічної енергії прани”), що підтримує життєдіяльність як Всесвіту, так і окремої людини, знищує невігластво та карму. Самдхі – “непорушність”.

³⁰ Тобто усуває перешкоди на шляху “набуття тіла будди”.

³¹ Фудо може явитись тим послідовникам школи сингон, хто, концентруючи свою увагу на мандалі, виконує ритуал його “візуалізації”.

³² Стани свідомості, наявні в дзенських вчителів вищого рівня, сенс яких у 1253 р. виклав Доген у трактаті “Хаті дайнін-гаку” (яп. “Вісім здобутків великих”): звільнення від бажань; задоволення лише найнеобхідніших потреб; радість від усамітнення та спокою; наполегливість у здійсненні добрих вчинків; додержання закону дхарми (санскр. “вищий стан”, “абсолют”); входження в самадхі (яп. сюдзєндзю – “практикування [стану] постійної нерухомості дх’яні”); осягнення мудрості (яп. “сютіє” або “монсісюсьо” – чотири етапи розвитку свідомості подвижника: слухання, розмірковування, практикування, просвітлення); уникання непотрібних розмірковувань (див.: Догэн Дзендзи. Хати дайнін-гаку / переклад з японської за: Догэн Дзендзи. Нихон-но сисо. Сёбо гэндзо. Т. 12, ч. 2. – Токио, 1981).

³³ Маківка голови Фудо символізує духовний світ Будди, ліва сторона обличчя – матеріальний світ. Сім пасм волосся на його тімені уособлюють сім практичних способів набуття “просвітлення” (розуміння сутності; втіха від осягнення істини; перебування в духовній чистоті; спокій у серці та тілі; відсторонення від спокус довколишнього світу; цілісність духу та духовної сили). Волосся Фудо, заплетене в косу, є символом любові до всього суцього.

³⁴ Можливість відродитися в одному з “шести сансарних світів страждань”: девалоці (світ богів-девів); світах демонів-асурів, людей, тварин, духів преті та пекельних істот аді.

³⁵ У традиції сингон Фудо зображують із двома іклами, одне з яких стирчить догори, друге – донизу. Це символізує зв’язок Фудо та його втілення Курікари з енергіями вогню й води, уособлених полум’ям вогнища (ікло, спрямоване вгору) та струменями водоспаду (ікло, спрямоване вниз).

³⁶ “Три отрути”: незнання справжньої “природи будди”, що є причиною сансари (кругообігу народжень та смертей); пристрасті та егоїстичні бажання; гнів та нетерпимість.

³⁷ Ваджрним мечем (іноді оббитим драконом) Фудо знищує зло та омани, мотузьяними пугами з гирками на кінцях (яп. “кендзяку”) зв’язує людські пристрасті, тобто контролює їх.

³⁸ “Поглинаючи” бруд людських душ та очищуючи їх, Фудо допомагає трансформувати емоції чуттєвих задоволень та гніву (санскр. “раджас”) у позитивну енергію (санскр. “саттву”).

³⁹ На мандалах Фудо зображується сидячим на скелі (що символізує його стабільність як осмислену духовну сутність) в оточенні Володарів Світла. Непорушність Фудо означає постійність потоку “прани”, не загмареної думками та почуттями. Адепти сингон вважають, що володіють технікою концентрації та свідомого спрямування цього “потoku”.

⁴⁰ Помічники Фудо Мьо-о.

⁴¹ Сутра Великого Вайрочаны о становленні Буддой. Махавайрочана-сутра с комментарием Буддхагухья. Составил шрамана И Син, ачарья. Перевёл с китайского А. Г. Фесюн [Електронний ресурс]: [Веб-сайт] “Абхидхарма Чой”. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://abhidharma.ru/A/Vedalla/Content/MahaVairocana-sutra.htm> (дата звернення 21.08.2015 р.) – Назва з екрана; Фудо-Ме [Електронний ресурс]: [Веб-сайт] «Хэйхо: “Искусство войны и мира”». – Електронні дані. – Режим доступу: <http://www.heiho.ru/index.php?id=90> (дата звернення 21.03.2015р.) – Назва з екрана.

⁴² “Гата про 19 видів споглядання Фудо Мьо-о” називає Курікару “Змій Куліка”; це ж ім’я мав персонаж давньоіндійської міфології – Цар нагів (санскр. “нага-раджа”).

⁴³ Сонячна богиня Аматерасу (яку японський буддизм із часом почав ототожнювати з Космічним Буддою) відправила свого онука, Нінігі-но-мікото, царювати на землю, давши йому символи імператорської влади – дзеркало, чашу та меч Аме-но муракумо-но цуругі (яп. “Меч небесних хмар”).

⁴⁴ У деяких міфах дракони-камі виступають предками перших японських монархів.

⁴⁵ Наги, що походять від мудреця Каш'япи та його дружини Кадри, вважаються мудрими напівбожественними істотами, пов'язаними з водною стихією. Їх зображували з тулубом змії та однією чи кількома людськими головами.

⁴⁶ Легендарний засновник буддизму індійський принц Сіддхартха Гаутама (563–483 рр. до н. е.).

⁴⁷ Де Фиссер М. В. Драконы в мифологии Китая и Японии. – М., 2008. – С. 74.

⁴⁸ На відміну від “європейських” драконів, “східні” дракони є позитивними персонажами – символами довголіття, сили та мудрості, влади імператорів.

⁴⁹ Гора Ояма (яп. “Велика гора”) висотою 1252 м розташована неподалік міста Камакура; вважається однією зі священних вершин Японії – місцем перебування божественних сил.

⁵⁰ Ним міг бути як верховне гірське божество Ояма-цумі-но камі (яп. “Божественний дух великих гір”), так і Кура-Окамі, ім'я якого позначають два ієрогліфи: перший перекладається як “ущелина, долина” або “темний, чорний”, другий – як “дощ” або “дракон”.

⁵¹ Oyama Fudo / Oyama Fudo Afuri (Ooyama no Fudoo sama) [Електронний ресурс]: [Веб-сайт] Fudo-Myo-o – Introducing Japanese Deities. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://fudosama.blogspot.com/2005/.../oyama-fudo.ht> (дата звернення 21.08.2015 р.). – Назва з екрана; A study of rain deities and rain wizards of Japan [Електронний ресурс]: [Веб-сайт] Japanese mythology & folklore. – Електронні дані. – Режим доступу: <https://japanesemythology.wordpress.com/a-study-of-rain-deities-and-rain-wizards-of-japan/> (дата звернення 21.08.2015 р.). – Назва з екрана.

⁵² Oyama Afuri Jinja Shrine [Електронний ресурс]: [Інтернет-портал] Kanagawa Travel Info. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://kanagawa-travel-info.com/english/tourism.../76> (дата звернення 21.08.2015 р.). – Назва з екрана; Afuri Shrine on Mt. Oyama. Mountain shrine that brings the rain / Kanagawa. By Todd Wojnowski, April 2013 [Електронний ресурс]: [Інтернет-портал] Japan Travel. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://en.japantravel.com/view/afuri-shrine-on-mt-oyama> (дата звернення 21.08.2015 р.). – Назва з екрана.

⁵³ Де Фиссер М. В. Драконы в мифологии Китая и Японии... – С. 112.

⁵⁴ Родина Хиджикаты (продолжение) – Такахата Фудо [Електронний ресурс]: [Інтернет-портал] URL-Fushigi-dono-дневники. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://fushigi-dono.diary.ru/p172395522.htm> (дата звернення 21.08.2015 р.). – Назва з екрана.

⁵⁵ З лат. votivus – “присвячений богам”, від votum – “обітниця”, “бажання”; предмети, що підносились божеству заради зцілення чи виконання бажання.

⁵⁶ У XIX ст. погнали дипломатичні контакти між Японією та Російською імперією; зокрема Олександр II зустрічався з японськими делегаціями в Петербурзі в 1862, 1865 та 1867 рр., а в 1890–1891 рр. Японію відвідав майбутній російський імператор Микола II. Під час таких зустрічей японська парадна холодна зброя як дипломатичні дарунки потрапляла до Східної Європи; Низовский А. Легендарное оружие древности. – М., 2013. – 316 с.

⁵⁷ Баженов А. Экспертиза японского меча... – С. 85.

⁵⁸ Цуба вахідзасі з НМІУ не старша другої половини XVIII ст., коли з'явилися перші взірці торевтики, декоровані в художньому стилі “хвиля Оморі”.

⁵⁹ Хорев В. Японский меч. Десять веков совершенства... – С. 25–27.

⁶⁰ Анисимова М. Армейские японские мечи “Тип 19” в собрании ВИМАИВиВС // Война и оружие. Новые исследования и материалы. Материалы Международной научно-практической конференции 12–14 мая 2010 года в двух частях. Ч. I. – СПб.: ВИМАИВиВС, 2010. – С. 9, 10.

ЛІТЕРАТУРА

Анисимова М. Армейские японские мечи “Тип 19” в собрании ВИМАИВиВС // **Война и оружие. Новые исследования и материалы.** Материалы Международной научно-практической конференции 12–14 мая 2010 года в двух частях. Ч. I. Санкт-Петербург, 2010.

Баженов А. **История японского меча.** Санкт-Петербург, 2001.

Баженов А. **Экспертиза японского меча.** Санкт-Петербург, 2003.

Басё. **Лирика.** Москва, 1964.

Бир Р. **Энциклопедия тибетских символов и орнаментов.** Москва, 2011.

Вон Кью Кит. **Энциклопедия дзен.** Москва, 1999.

Де Фиссер М. В. **Драконы в мифологии Китая и Японии.** Москва, 2008.

Догэн Дзэндзи. Хати дайнин-гаку (Восемь постижений великих) / Перевод с японского выполнен по изданию: **Нихон-но сисо. Сёбо гэндзо.** Т. 12, ч. 2. Токио, 1981 [Електронний

ресурс]: [Інтернет-портал] “Абхидхарма Чой”. – Режим доступу: <http://abhidharma.ru/A/Guru%20Mahasiddhi/Content/Dogen/12.htm> (дата звернення 21.08.2015 р.). – Назва з екрана.

Інвентарна книга Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка, т. 4 (1926 – 1936 рр., № 12696 – 14153). Рукописна копія // НМІУ: Науково-дослідний відділ обліку та зберігання музейних колекцій.

Кинг Уинстон. Дзен и путь меча. Опыт постижения психологии самурая. Москва, 2002 [Електронний ресурс]: [Інтернет-портал] Дзен самураев: боевые искусства и самооборона. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://martial-arts.h16.ru/dzen/dzen-of-samurais.htm> (дата звернення 21.03.2015 р.). – Назва з екрана.

Науковий архів Національного художнього музею України. Оп. 1. Спр. 50.

Низовский А. Легендарное оружие древности. Москва, 2013.

Родина Хиджикаты (продолжение) – Такахата Фудо [Електронний ресурс]: [Інтернет-портал] URL-Fushigi-dono-дневники. – Режим доступу: <http://fushigi-dono.diary.ru/p172395522.htm> (дата звернення 21.03.2015 р.). – Назва з екрана.

Солдаткина А. Композиционное многообразие цубы [Електронний ресурс]: [Веб-сайт] Онлайн-журнал “Стиль эпохи”. Ч. 1, 2. – Режим доступу: <http://style-epoch.ru/kompozicionnoe-mnogooobrazie-cuby-chast-1.html> (дата звернення 21.08.2015 р.). – Назва з екрана.

Судзуки Тантаро. Дзен и фехтование. Глава 2 [Письмо Такуана Дзягю Тадзима-но-ками Мунэнори о тайне недвижимой праджни] [Електронний ресурс]: [Інтернет-портал] Litmir.net. – Режим доступу: <http://www.litmir.co/br/?b=239117&p=2> (дата звернення 21.08.2015 р.). – Назва з екрана.

Сутра Великого Вайрочаны о становлении Буддой. Махавайрочана-сутра с комментарием Буддхагхья / Составил шрамана И Син, ачарья. Перевёл с китайского А. Г. Фесюн [Електронний ресурс]: [Інтернет-портал] “Абхидхарма Чой”. – Електронні дані. – Режим доступу: <http://abhidharma.ru/A/Vedalla/Content/MahaVairocana-cytra.htm> (дата звернення 21.08.2015 р.). – Назва з екрана.

Торчинов Е. Введение в буддологию. Курс лекций. Санкт-Петербург, 2000.

Фудо-Ме [Електронний ресурс]: [Інтернет-портал] «Хэйхо: “Искусство войны и мира”». – Режим доступу: <http://www.heiho.ru/index.php?id=90> (дата звернення 21.03.2015 р.). – Назва з екрана.

Хорев В. Японский меч. Десять веков совершенства. Ростов-на-Дону, 2003.

A study of rain deities and rain wizards of Japan [Електронний ресурс]: [Інтернет-портал] Japanese mythology & folklore. – Режим доступу: <https://japanesemythology.wordpress.com/a-study-of-rain-deities-and-rain-wizards-of-japan/> (дата звернення 21.08.2015 р.). – Назва з екрана.

Afuri Shrine on Mt. Oyama. Mountain shrine that brings the rain. Kanagawa. By Todd Wojnowski, April 2013 [Електронний ресурс]: [Інтернет-портал] Japan Travel. – Режим доступу: <http://en.japantravel.com/view/afuri-shrine-on-mt-oyama> (дата звернення 21.08.2015 р.). – Назва з екрана.

Museum of fine arts. Boston. Japanese sword guard by Okabe-Kakuya in co-operation with the Department of Chinese and Japanese art. [Catalogue of a special exhibition (1907–1908)]. Boston, 1908 [Електронний ресурс]: [Інтернет-портал] Internet archive. – Режим доступу: http://archive.org/stream/museumoffinearts00okabrigh/museumoffinearts00okabrigh_djvu.txt (дата звернення 21.08.2015 р.). – Назва з екрана.

Oyama Afuri Jinja Shrine [Електронний ресурс]: [Інтернет-портал] Kanagawa Travel Info. – Режим доступу: <http://kanagawa-travel-info.com/english/tourism.../76> (дата звернення 21.08.2015 р.). – Назва з екрана.

Oyama Fudo / Oyama Fudo Afuri (Ooyama no Fudoo sama) [Електронний ресурс]: [Веб-сайт] **Fudo-Myo-o – Introducing Japanese Deities.** – Режим доступу: <http://fudosama.blogspot.com/2005/.../oyama-fudo.ht> (дата звернення 2.08.2015 р.). – Назва з екрана.

The A. H. Church Collection of Japanese Sword-Guards (Tsuba). An unpublished catalogue of the A. H. Church collection of Japanese sword-guards (tsuba) by Albert James Koop [Електронний ресурс]: [Інтернет-портал] Ashmolean Museum. University of Oxford. Eastern Art online. Yousef Jameel Centre for Islamic and Asian art. Collection online. – Режим доступу: <http://jameelcentre.ashmolean.org/collection/7/10237> (дата звернення 21.08.2015 р.). – Назва з екрана.